

ПОВОЄННІ ДЕКРЕТИ ПРЕЗИДЕНТА ЧСР Е.БЕНЕША І СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Історичне минуле практики багатовікового співжиття народів Центрально-Східної Європи не завжди має позитивний вплив на сучасну систему міжнародних відносин у регіоні та на європейському континенті в цілому. В перші роки третього тисячоліття однією із найбільш суперечливих і дискутованих європейською спільнотою проблем стало питання так званих "бенешівських декретів". На початку 2002 р. реанімація цього питання на міжнародному рівні різко погіршила стосунки між провідними країнами Центрально-Східної Європи Угорщиною, з одного боку, та Чехією, Словаччиною, Польщею – з іншого.

Співробітництво РП, ЧР, СР і УР в рамках "вишеградської четвірки" на початку 2002 з вини колишнього правоконсервативного керівництва Угорщини потрапило у кризовий стан. Декілька разів переносилася регулярна, запланована на лютий 2002 р. зустріч в Угорщині прем'єр-міністрів країн Вишеграду. Не відбулася вона і в остаточному погоджений термін - 1 березня 2002 р., так як словацький, чеський і польський прем'єри офіційно відмовилися взяти участь в ній. Приводом до такого демаршу стали невважені гострі заяви угорської сторони на адресу партнерів по Вишеграду.

Правоконсервативне угорське керівництво – уряд Віктора Орбана як з кон'юнктурних внутрішньополітичних причин – початок передвиборчої кампанії 2002 р. в Угорщині, так і з стратегічних зовнішньополітичних причин – чим швидшого завершення передвступних переговорів із СС, забезпечення інституційованих зв'язків з угорською меншиною в сусідніх державах суттєво загострило підхід до співробітництва з партнерами по Вишеграду через ініціювання заполітизованого розгляду на міжнародній арені досить складних історичних

проблем.

20 лютого 2002 р. прем'єр-міністр Угорщини В.Орбан, виступаючи в Європарламенті, заявив про необхідність перегляду Словаччиною і Чехією повоєнних декретів президента Чехословаччини Е.Бенеша та закликав до відміни в ЧР і СР чинності цих законодавчо-нормативних актів [1].

Президент Чехословацької Республіки Едуард Бенеш в 1945-1946 рр. видав цілу низку декретів щодо позбавлення громадянства і виселення з країни великої маси представників німецької та угорської національних меншин за співучасть у розвалі чехословацької державності в 1938-1939 рр. та співпрацю з окупаційним режимом в роки Другої світової війни.

Вказані питання досить детально висвітлені автором в монографічній роботі та ряді спеціальних статей, в т.ч. опублікованих у співавторстві із українськими і зарубіжними вченими з цієї проблематики [2]. Але в контексті новітньої і історичної та міжнародно-правової і політичної дискусії стисло викладаємо конкретно-історичну суть проблеми.

Згідно з розробленими президентом і урядом ЧСР ще у період воєнної лондонської еміграції та виданими в якості законів після повернення президента у визволену країну в 1945-1946 рр. декретами Е.Бенеша, понад 3 млн. німців і 400 тис. угорців, які мешкали на чехословацькій території, були позбавлені громадянства ЧСР з конфіскацією і націоналізацією належного їм майна. Німці були майже повністю депортовані до Німеччини і Австрії, а угорці – частково переселені до Угорщини в рамках взаємного обміну населенням в ході реалізації угорсько-чехословацької угоди 1946 р. або тимчасово виселені із південних районів Словаччини на примусові роботи в Чехію чи "ресловакізовані". Право на поновлення чехословацького громадянства, згідно з "бенешівськими декретами", мали тільки ті особи німецької та угорської національності, які брали участь у антифашистській боротьбі.

Депортація осіб німецької національності з Чехословаччини офіційно почалася 25 січня 1946 р. До листопада 1946 р. більшість німців - 2,2 млн. чол. - була виселена з території країни. В рамках додаткового переселення

в першій половині 1947 р. було депортовано ще 80 тис. чол. і фактично на середину 1947 р. депортація німецького населення з території Чехословаччини завершилася. Як засвідчують дані наступної таблиці, масова німецька меншина в Чехословаччині після Другої світової війни перестала існувати.

Таблиця 1.

Німці у складі населення Чехословаччини в 1921-1961 рр. (згідно з результатами переписів населення ЧСР) [3].

Дата перепису населення	Чехословаччина		Чехія		Словаччина	
	тис.чол.	%	тис.чол.	%	тис.чол.	%
15 лютого 1921р.	3207,2	24,65	3061,4	30,60	145,8	4,86
1 грудня 1930 р.	3304,6	23,60	3149,8	29,51	154,8	4,65
1 березня 1950 р.	165,1	1,33	159,9	1,78	5,2	0,15
1 березня 1961 р.	140,4	1,02	134,1	1,40	6,3	0,15

Загалом, з добровільними емігрантами, Чехословаччину залишили 2 млн. 996 тис. німців. Майже 200 тис. чехословацьких німців загинули на фронті та в ході Другої світової війни. Тому якщо в 1937 р. на території ЧСР проживало 3 млн.344 тис. осіб німецької національності, в т.ч. у Чехії - 3 млн.186 тис. чол., то за переписом 1950 р. чисельність німців у ЧСР становила тільки 165 тис. чол., в т.ч. в Чехії - 160 тис. чол. Право залишитися в повоєнній Чехословаччині та отримати її громадянство мали лише ті особи німецької національності, які брали активну участь в антифашистській боротьбі чи були жертвами гітлерівського режиму. Але навіть частина німецьких антифашистів добровільно пішли з країнами у вигнання. Німці в змішаних сім'ях, щоб залишитись в ЧСР, міняли національність, переселялися в інші райони країни, втрачали національну ідентичність. Протягом 1950-1980 рр. чисельність

німців у ЧСР скоротилася втричі. Наростав німецький еміграційний потік з Чехословаччини в Німеччину. За переписом населення від 23 березня 1991 р. в ЧСФР мешкало 33970 німців - 0,4% населення країни, в т.ч. в Чехії - 48556 чол. (0,5% населення), в Словаччині - 5414 чол. (0,1% населення) [4].

Глава уряду УР В.Орбан у виступі 20 лютого 2002 р. в Європарламенті стверджував, що "бенешівські декрети" будувалися на принципі колективної вини, порушують права і свободи громадян і не відповідають нормам міжнародного права і права ЄС. Чеська і Словацька республіки, як правонаступники Чехословаччини, де продовжують діяти "бенешівські декрети", зі словами В.Орбана, не можуть вступити з таким багажем до Євросоюзу [5].

Такий неочікуваний пасаж з промови В.Орбана відразу ж викликав бурхливу негативну реакцію в Чехії та Словаччині [6]. МЗС ЧР офіційно звернулося до угорської сторони за поясненнями. Протест висловило і МЗС СР. Справа в тому, що офіційна відміна чинності "бенешівських декретів" 1945 р. підірвала б стабільність чеської і словацької правових систем і мала б непередбачувані політичні, економічні, соціальні та інші негативні наслідки.

По-перше, у такому випадку виселені у перші повоєнні роки з Чехословаччини німці та угорці мали б право на фінансове та матеріальне відшкодування за залишену чи конфісковану на чехословацькій території власність. Але в ЧР і СР уже в 1997 р. офіційно завершився процес реституції, який поширювався тільки на майно, незаконно відібране у громадян комуністичним режимом у період 1948-1989 рр. Чинним реституційним законодавством обох країн спеціально не передбачається розгляд справ за 1945-1947 рр.

По-друге, конфісковане в 1945 р. в німецьких і угорських вигнанців майно, насамперед нерухомість - будинки і господарські споруди, земля та ліси були в більшості відразу ж передані державою у власність новим поселенням чеської, словацької та іншої національності, в т. ч. репатріантам і опгантам з України, і фактично зараз ЧР і СР потрібно було б

відібрати у них чи їх спадкоємців що власність або втягнутися в тривалі судові спори як з вигнанцями, так і з сучасними власниками.

По-третє, понад 9 тис. націоналізованих у 1945 р. в ЧСР у німців і угорців підприємств відразу перейшли в державну власність, а в ході реформ 90-х років підприємства - їх правонаступники були в ЧР і СР приватизовані шляхом масової купонної та "великої" приватизації і зараз мають нових конкретних власників і акціонерів, в т.ч. іноземних.

Загалом навіть у матеріально-фінансовому і економічно-правовому плані абсолютно нереально сподіватися, що сучасні ЧР і СР, і відмінивши "бенешівські декрети", здатні будуть компенсувати будь-яким чином вартість втраченого у перші повоснні роки майна майже 3,5 млн. чол. депортованих і репресованих німців й угорців.

Вимога угорського прем'єра В.Орбана про необхідність відміни Чехією і Словаччиною "бенешівських декретів" не зустріла підтримки у керівництва Ради Європи і ЄС. Апеляція В.Орбана до невідповідності цих декретів праву ЄС була відкинута. ЄС взагалі намагалася уникнути втягнення в дискусію з цих проблем. В першій офіційній заяві Єврокомісії стверджувалося, що декрети президента Е.Бенеша були проголошені в 1945 р., тобто ще до створення перших європейських інтеграційних об'єднань і, тим більше, Євросоюзу. Тому вони не мають ніякого відношення до права ЄС. Єврокомісія не вважає "бенешівські декрети" перешкодою на вступ ЧР і СР до ЄС.

Єдино Європарламент і ПАРЄ тривало дискутують дане питання. Представники колишніх німців-вигнанців з повоснної Чехословаччини 3 рази ініціювали розгляд в Європарламенті проблеми "бенешівських декретів". Була створена спеціальна комісія з їх політичної і правової оцінки. Зроблено це з ініціативи частини депутатів ФРН і Австрії.

Чехія і Словаччина з самого початку зайняли майже ідентичну позицію щодо заяв угорського керівництва про необхідність відміни "бенешівських декретів". Вони розцінили дану вимогу УР як спробу ревізувати результати Другої світової війни та систему повоснного устрою Європи. ЧР і СР вважають,

що "бенешівські декрети" є складовою частиною не тільки внутрішнього чеського і словацького права, але і цілісної новоснної міжнародно-правової європейської системи [7].

З правового погляду така сучасна позиція ЧР і СР витікає із майже аналогічного прецеденту 1996 р., коли певні кола ФРН намагалися взяти під сумнів Потсдамську угоду 1945 р. та засудити масове вигнання німців із повоснної Чехословаччини. Чехія у відповідь добилася офіційної підтримки колишніх великих держав-переможниць із засудженням спроб перегляду результатів Другої світової війни з боку ФРН.

У січні 1996 р. уряд і МЗС ФРН виступили з твердженнями, що повоснне вигнання німців із Чехословаччини протизаконне з погляду міжнародного права, а рішення Потсдамської конференції 1945 р. не могли бути правовою основою депортації. Уряди США, Великобританії, Франції та Росії через свої посольства у Празі погоджено і одночасно - 14 лютого 1996 р. оприлюднили заяви про недопустимість перегляду потсдамських домовленостей, котрі повністю відповідають міжнародному праву і діють до сучасності. Було підтверджено право Чехословаччини, виходячи з рішень Потсдаму, на повоснне виселення німців зі своєї території [8]. Міжнародний скандал закінчився дипломатичною поразкою ФРН.

Чеська Республіка і Німеччина в кінцевому результаті досягли політичного компромісу. Було вирішено підвести історичну риску під багатовіковим протистоянням чеського і німецького народів. У спеціальній чесько-німецькій декларації від 20 січня 1997 р. про історичне примирення двох народів засуджувалося тільки початкове - стихійне або "дикє" вигнання німців з ЧСР, яке торкнулося і безневинних людей. Разом з тим сторона засудила злочини нацизму проти чеського народу.

У Пункті 2 Декларації вказувалося, що німецька сторона "визнає відповідальність Німеччини за її роль в історичному розвитку, який вів до Мюнхенської угоди, втеч і вигнання людей з чехословацького прикордоння, як і до знищення і окупації Чехословацької Республіки" [9]. Разом з тим, німецька сторона висловила жаль з приводу тих кривд, які були спричинені чеському народу "національно-соціалістичними

злочинами німців" [10]. ФРН висловила повагу жертвам націоналсоціалістів та борцям проти цього режиму.

Пунктом 3 Декларації визначалося, що чеська сторона висловлює жаль з приводу того, що "повоєнним вигнанням, як і примусовим виселенням судетських німців з колишньої Чехословаччини, націоналізацією і позбавленням громадянства було нанесено багато... кривд невинним людям, в тому числі враховуючи колективний характер присудження вини" [11].

Водночас ЧР і ФРН висловили в Декларації тверде переконання, що історичні кривди належать до минулого. А обидві країни спрямовують свої відносини в майбутнє і не будуть реанімувати в двосторонніх стосунках синдром історичних кривд. В Пункті 4 Декларації чеська і німецька сторони проголосили, що "не будуть обтяжувати свої відносини політичними і правовими питаннями, які походять з минулого" [12].

Таким чином, вперше в практиці міждержавних відносин країн Центральної Європи ЧР і ФРН у 1997 р. спільною декларацією спробували нейтралізувати негативний вплив історичного минулого на сучасні та майбутні відносини між двома державами і народами. Чесько-німецьке історичне примирення повинно було запобігти деструктивній дії історичних кривд на сучасність. Надалі ні одна з цих двох держав, діючи у дусі Декларації, офіційно не реанімувала і проблему повоєнних декретів Президента ЧСР Е.Бенеша. На жаль, на початку 2002 р. спрацював фактор "третьої сторони" – складне історичне питання чесько-німецьких відносин у власних кон'юнктурних інтересах використали правоконсервативні угорські правлячі кола.

Здійснений нами моніторинг чеської, словацької, угорської преси та повідомлень електронних засобів масової інформації за першу половину 2002 р. засвідчує, що чільні представники державно-політичного керівництва ЧР, СР і УР інколи занадто гостро реагували на конфлікт навколо "бенешівських декретів". Так, 28 лютого 2002 р. прем'єр-міністр Чехії М.Земан назвав спроби угорського керівництва реанімувати проблему повоєнних декретів з позицій націоналізму та в інтересах передвиборчої боротьби в УР

"політичною імпотенцією". Він зазначив, що політики не можуть змінити минуле, а повинні працювати для майбутнього. МЗС УР відразу ж зреагувало, іменувавши вислови М.Земана "некультурними".

Прем'єр Словаччини М.Дзурінда, який протягом січня-лютого 2002 р. приклав максимум зусиль для погашення гострого угорсько-словацького спору навколо Закону УР про закордонних угорців, маючи особисті дружні стосунки з В.Орбаном, був шокований висловами угорського прем'єра.

У відповідь на демарш УР, МЗС СР, як вказав 28 лютого 2002 р. міністр закордонних справ СР Е.Кукан, на переговорах з угорською стороною про спільну заяву щодо особливостей дії Закону УР про закордонних угорців на території СР жорстко поставив вимогу про включення до тексту двохстороннього документу письмового зобов'язання УР про відмову від екстериторіальності даного закону (тобто, не поширення його чинності на територію Словаччини) та відмову УР від втручання в "персональну" і територіальну юрисдикцію СР.

Угорська лівоцентристська опозиція вважала на початку 2002 р. вислови В.Орбана і тимчасове припинення вишеградського співробітництва стратегічною помилкою правлячих правих сил і негативом для УР. Голова Угорської соціалістичної партії (УСП) Ласло Ковач заявив 26 лютого 2002 р. про необхідність виправлення ситуації і запропонував уряду УР особисту допомогу – через власні дипломатичні (як колишній міністр закордонних справ) та міжпартійні (зокрема, з лівоцентристськими урядами РП і ЧР) зв'язки у врегулюванні конфлікту в рамках Вишеграду. 28 лютого 2002 р. Л.Ковач провів у Будапешті спеціальну зустріч із дипломатами РП, ЧР і СР, де вказав на недопустимість використання міжнародних спорів у передвиборчій боротьбі в УР та на важливість відновлення вишеградського співробітництва.

Угорські соціалісти ініціювали 27 лютого 2002 р. спеціальне засідання парламентської комісії з питань зовнішньої політики для розгляду інспірованого владою УР міжнародного скандалу навколо "бенешівських декретів". Тодішній міністр закордонних справ Янош Мартоні, однак, виступаючи в комісії, заявив, що вислови В.Орбана відображають офіційну позицію

Угорщини. А сам прем'єр в радіоінтерв'ю 27 лютого 2002 р. знову назвав "бенешівські декрети" дискримінаційними, так як вони будувалися на принципі колективної вини.

Чеська Республіка для нейтралізації негативного впливу спору навколо "бенешівських декретів" на євроінтеграційні плани країни щонайперш намагалася заручитися підтримкою великих держав – колишніх переможців у Другій світовій війні. Основним аргументом чеської сторони було твердження, що перегляд або відміна "бенешівських декретів" є спробою ревізії результатів війни і повоєної системи міжнародних відносин у Європі.

На міжнародному рівні в першій половині 2002 р. ЧР добилася:

1) Погодження позиції щодо "бенешівських декретів" між ЧР і СР – міністри закордонних справ двох держав Я.Каван і Е.Куван провели з цього питання переговори у Празі і заявили про співпадання негативних підходів ЧР і СР до питання перегляду або відміни "бенешівських декретів", засудивши провокаційні дії угорського керівництва.

2) "Бенешівські декрети" були основним питанням переговорів під час інспекційного візиту комісара ЄС (ЄК) Гюнтера Ферхойгена до Праги – на підсумковій прес-конференції останній заявив, що "бенешівські декрети" у сучасності "згасли" і не будуть перешкодою для вступу ЧР до ЄС.

3) Під час візиту прем'єра ЧР М.Земана до Москви 15-17 квітня 2002 р. і його зустрічі з президентом РФ В.Путіним чеська сторона заручилася підтримкою Росії щодо незмінності повоєного устрою та недопустимості реанімації питання "бенешівських декретів".

Свою позитивну роль у знятті міжнародної напруги навколо "бенешівських декретів" зіграла поразка правонаціоналістських сил на парламентських виборах в Угорщині (7 і 21 квітня 2002 р.). В.Орбан, який особисто спровокував дискусію і підняв її на загальноєвропейській рівень, заявляючи, що ЧР і СР з багажем "бенешівських

декретів" не можуть бути прийняті до ЄС, та партія ФІДЕС уже не мали вирішального впливу на зовнішню політику УР. Новий уряд Угорської соціалістичної партії (УСП) і Союзу вільних демократів (СВД), принаймні, уникав гострого обговорення даного питання.

Разом з тим, керівництво ЧР здійснило внутрішньодержавні кроки для консолідації політичних сил і суспільства в протидії зовнішнім спробам ревізії "бенешівських декретів". Зокрема, воно ініціювало схвалення чеським парламентом спеціального законодавчого акту, який забороняє перегляд "бенешівських декретів".

24 квітня 2002 р. Палата депутатів – нижня палата парламенту ЧР схвалила рішення про незмінність і недоторканість "бенешівських декретів" [13]. За таку постанову голосували всі із 169 присутніх депутатів, незалежно від партійної приналежності. Голова Палати депутатів Вацлав Клаус (Громадянська демократична партія) після голосування підкреслив одностайність парламенту, всіх політичних сил і суспільства в протистоянні спробам ревізії "бенешівських декретів".

Необхідно визнати, що міжнародна дискусія навколо "бенешівських декретів" сприяла консолідації чеського і словацького суспільства. Факт розкриття цієї проблеми на рівні загальноєвропейських органів і структур та ухвалення Євросоюзу і Єврокомісії від чіткої відповіді з даного питання посилив, зокрема, з одного боку, євроскептицизм у ЧР, а з іншого – дозволив чеському керівництву, спираючись на громадську думку, більш жорстко вести передвступні переговори із ЄС. Негативне ставлення чеської влади до питання ревізії "бенешівських декретів" збереглося і після парламентських виборів у червні 2002 р. В ЧР зараз нема жодної серйозної політичної сили, яка б вимагала перегляду цих декретів.

Слід зазначити, що так званий ефект "бенешівських декретів" забезпечив міцні позиції правоконсервативних сил на чеській політичній сцені. Права ГДП категорично виступає проти будь-яких спроб ревізії декретів. А її лідер – В.Клаус

принципово вважає, що виселення німців із повосини Чехословаччини в 1945-1947 р. було історично справедливим актом, а декрети президента Е.Бенеша про це виселення не можуть переглядатися ні зараз, ні в майбутньому. В.Клаус у 2002 р. вимагав навіть зафіксувати в документах про вступ ЧР до ЄС не порушність цих декретів і відмову європейської спільноти від їх ревізії [14].

Внутрішньополітичний консенсус і підтримка деяких великих держав з питання недоцільності перегляду Чехією і Словаччиною "бенешівських декретів", часткові гарантії з боку ЄС стосовно неможливості впливу даної проблеми на вступ ЧР і СР до ЄС, однак, не запобігають повністю тому, що навколо декретів не будуть і надалі вестися гострі міжнародні спори. Але вони повинні розгортатися в рамках історичної науки, а не практичної, особливо зовнішньої політики. Хибною, однак, була б також осучаснена політизація історії, як і свосрідна "історизація" сучасної політики. При цьому повосинне "декретне" минуле не повинно завадити безпеці і стабільності, плинному і безпроблемному сучасному і майбутньому розвитку міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, як і на континенті в цілому.

1. Budapešť odmíeta Benešove dekréty // Pravda. – 2002. – 25 februára. – S.6.
2. Див.: Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945-1948 роках: нарис історії перехідного періоду. – Ужгород: Видавництво В.Падыка, 2000. – С.208-251; Віднянський С.В., Вовканич І.І. "Німецьке питання" в країнах Центрально-Східної Європи: вплив післявоєнного переселення осіб німецької національності на сучасні міжнародні відносини в регіоні // Науковий вісник ВДУ. Журнал Волинського державного університету ім.Л.Українки. Історичні науки 5, 1999. – Луцьк:ВДУ, 1999. – С.119-123; Vovkanics I., Suta S. A Csehszlovak állam politikája a magyar kisebbséget szemben (1944-1948) // Tanulmányok Kárpátalja, Erdély és a Felvidék múltjából. – Nyiregyháza: Sz-Sz-B MLK, 1999. – öid.155-172.
3. Складено автором за: Historická statistická ročenka ČSSR.-Pr.:SNTL-ALFA, 1995. -S.62, 429,630.
4. Statistická ročenka České republiky 1993.-Pr.:Český spisovatel.-1993.-S.412.
5. Budapešť odmíeta Benešove dekréty // Pravda. – 2002. – 25 februára. –

6. Janík B. Orban poburil českých politikov // Národná Obroda. – 2002. – 15 februára. – S.8.
7. Benešové dekréty: České a slovenské stanovisko // Hospodárske noviny. – 2002. – 4-7 júla. – S.7.
8. Див.: Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945-1948 роках: нарис історії перехідного періоду. – С.221-222.
9. Text česko-německé deklarace // Český dialog. – 1997. – № 1-2. – S.11.
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Benešové dekréty: České a slovenské stanovisko // Hospodárske noviny. – 2002. – 4-7 júla. – S.7.
14. Janík B. Op.sit.